

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ

(замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському)

23 жовтня 2001 р. о 5-й годині ранку перестало битися серце видатного українського історика Михайла Брайчевського...

Ім'я цієї людини добре відоме кожному, кому не байдужа Україна, її мова, історія, культура. Воно є відомим не тільки в Україні, а й далеко за її межами, причому не тільки в середовищі українців. Михайло Юліанович протягом свого життя написав понад 600 наукових праць з історії України, які охоплюють період з найдавніших часів до наших днів, стосуються різних галузей історичної науки і різних спеціальних історичних наук. Уже такий надзвичайно широкий діапазон творчого пошуку красномовно засвідчує глибину ерудиції і величезний талант ученого. Якщо ж згадати, що Брайчевський написав ще й цілий шерг публіцистичних праць, у тому числі спрямованих на захист української мови, що він ґрунтовно займався археологічними дослідженнями, мав математичні дослідження, дописав незавершений роман Чарльза Діккенса «Пригоди Едвіна Друда», був художником, твори якого опубліковані окремим альбомом, поетом і перекладачем, автором глибоких літературознавчих та культурологічних студій, то можна тільки подивуватися величій й багатогранності таланту Майстра! Дослідження його творчого доробку заслуговує як мінімум монографії, тому тут обмежимося лише лаконічним оглядом його життєвого шляху.

Михайло Юліанович народився 6 вересня 1924 р. у Києві в родині інтелігентів, корінних киян. Його дитячі роки були тісно пов'язані зі школою № 83, що розташувалася на вул. Лютеранській, 14. Під час війни в окупованому Києві Михайло Юліанович закінчив школу, працював фотографом у фотомайстерні, а також креслярем у майстерні відомого київського архітектора В. Ф. Альошина. Після визволення Києва від гітлерівських окупантів восени 1943 р. Михайло Юліанович одним з перших був зарахований до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, провідного вищого навчального закладу в повоєнній Україні. Навчаючись у 1944-1948 рр. на історико-філологічному фа-

культеті, він брав активну участь у відбудові університетських корпусів. Маючи від природи прекрасні художньо-креслярські здібності, він знімав копії креслень університетських будівель з оригіналів видатного архітектора В. І. Беретті. Згодом ці креслення Михайла Юліановича використовувалися будівельниками-реставраторами для відтворення первісного вигляду споруд червоного корпусу КДУ. У цей же час активно вивчав стародавню європейську історію та археологію. Не припиняючи студій, працював у провідній археологічній установі України - Інституті археології Академії наук, беручи участь у польових дослідженнях у Переяславі-Хмельницькому, а трохи згодом - на Волині та Поділлі. Досвіду археологічних досліджень набував під керівництвом відомих учених (М. Рибаківа, П. Єфименка, М. Рудинського, В. Довженка), рано ступив на шлях самостійного наукового пошуку. Ще в стінах КДУ Брайчевський став одним із фундаторів студентського наукового товариства, яке очолював протягом 1945-1946 рр. Закінчивши з відзнакою університет у 1948 р., Михайло Юліанович продовжив працю в Інституті археології, досліджував пам'ятки різних епох: від античності до середньовіччя, відаючи перевагу ранньослов'янським старожитностям I тис. до н. е. Його насамперед цікавили проблеми становлення черняхівської культури, її взаємозв'язки з провінціями Римської імперії, культурно-історична трансформація носіїв племен та становлення ранньослов'янських культур другої половини I тис. до н. е. й перших слов'янських держав на території Русі-України: держава антів, Київська Русь. Неординарність мислення, новаторський підхід до вирішення різноманітних фундаментальних проблем, надзвичайно широка ерудиція, вміння синтезувати дані археологічних, писемних і лінгвістичних джерел швидко поставили молодого дослідника в розряд провідних фахівців тогочасної славістики. Його старт у науку був не тільки багатообіцяючим, а й просто блискучим. Брайчевський став працювати в системі Академії наук, швидко захистив кандидатську дисертацію,

опублікувавши на момент захисту понад 40 наукових праць! Чи багато хто з молодих аспірантів і нині, коли видається маса всіляких історичних журналів, альманахів, щорічників тощо, виходить на захист з таким солідним запасом міцності? Відзначала Михайла Юліановича й активна громадянська позиція, любов до рідної землі. Не випадково у 1968 р. він став одним з ініціаторів створення Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке чимало зробило для порятунку наших національних скарбів.

Як сказано у Святому Письмі, таланти, дані від Бога, треба примножувати, а не закопувати! Михайло Юліанович йшов за цією заповіддю Господньою. На жаль, його талант пробували закопати і навіть добилися того, що вчений тривалий час не мав змоги працювати як історик, був узагалі безробітним кілька років. *Ans longa, vita brevis* (життя коротке, а мистецтво вічне). Вченого відлучили від науки у розквіті сил і таланту й позбавили таким чином українське суспільство яскравих досліджень. І робили це все ті ж антиукраїнські сили, які знищили Василя Стуса й Аллу Горську та багатьох інших. Але їм не вдалося знищити Михайла Брайчевського як історика!

Антиукраїнські сили постійно ставили перед свідомим українським інтелігентом дилему: чи йти разом з «власть предержавними», тобто загарбниками України та їхньою колоніальною адміністрацією, чи проти них? У першому випадку людина діставала певні матеріальні блага (престижну роботу, квартиру, поїздки за кордон, певну близькість до влади, а отже і можливість ще більшого збагачення, навіть доступ до омріяного обивателями «распределителя»). Була перспектива й певної реалізації своїх творчих здібностей, гарантувалася можливість очолити яку-небудь кафедру чи відділ, мати купу аспірантів, врешті, безперешкодне, а часом і безперобійне, видання книг і статей у разі, якщо написане в них не виходило за межі, вказані партією комуністів та її черговими вождями й вождиками. У разі непокори на всьому цьому можна було сміливо поставити жирний хрест! За сталінських часів таких просто розстрілювали чи засиляли в ГУЛАГ, звідки якщо й поверталися, то лише одиниці з назавжди підірваним здоров'ям і втраченими роками життя. У часи Хрущова чи Брежнєва до крайніх форм репресій вдавалися рідше, хоча з'явилися нові їх форми, наприклад, «психушки». Якщо непокору виявляла молода людина, то їй уже практично ніколи не судилося бачити диплома про вищу освіту, якщо ж зрілий науковець - то він позбавлявся роботи, найменні творчої, опускався на соціальне дно. Тому-то чимало науковців ішли на тяжкі компроміси з владою, уникали гострих наукових проблем...

Перед такою дилемою опинився і Михайло Брайчевський. Захистивши кандидатську дисертацію на тему «Римська монета на території УРСР», Брайчевський спокійно міг би й далі йти цим шляхом. Чого-чого, а незвіданих археологічних об'єктів на

Україні вистачало! Це десь в Англії, здається, вже втретє перекопують місця колишніх археологічних розкопок у надії знайти те, що прослизнуло повз увагу попередніх експедицій. У нас же під ногами лежить буквально неоране наукове поле! Наша Україна й нині є справжнім Ельдорадо для археологів, а такого різючого контрасту між багатством пам'яток давнини і рівнем їх дослідженості немає в жодній європейській країні.

Тоді, в середині 50-х років, після XX з'їзду КПРС і початку десталінізації стало вільніше дихати. Швидке зростання міст, прокладання шляхів та каналів, будівництво зрошувальних систем і особливо нових рукотворних морів (Київського, Канівського, Кременчуцького) супроводжувалися досить значними археологічними розкопками. Археологічні розкопки, вивчення старовинних монет, писання докторської дисертації з відносно безпечних, скажімо, нумізматичних проблем сивої давнини... Що, здавалося б, могло бути спокійнішим для кар'єри працівника науково-дослідного інституту в системі АН УРСР? Однак справжньому науковцю цього замало, і його творчість рано чи пізно входить у суперечність з «прокрустовим ложем» компартійних постанов. Тим більше, якщо науковець є патріотом **своєї**, а не чужої батьківщини, і в його грудях б'ється серце громадянина, а не холопа чи холуя.

Брайчевський вирішив поставлену дилему так, як того вимагали його громадянський обов'язок і совість науковця. Почалося з досліджень Київської Русі. Виходячи з об'єктивних свідчень історичних джерел, Брайчевський поставив під сумнів «свята святих» московських великодержавних шовіністів, а саме: тезу про нібито ідентичність Русі Київської Московській державі. До жовтневої революції 1917 р. у російській історіографії, особливо офіційній, домінував погляд, що росіяни й руси (русини) IX-XIII ст. це нібито один і той самий етнос, а українці є нібито зайдами, що прибули десь із Карпатських гір після нашествия Батия (цікаво, що польські шовіністи прагнули довести, що галичани-русини - це гілка польського народу, а українців пригнав до Галичини Батий з Наддніпрянщини!). У дещо зміненому вигляді ця концепція була оголошена єдино правильною і в радянській історіографії, хоча її замаскували під народжену на замовлення ЦК ВКП(б) в 30-х роках теорію про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів» та єдину «давньоруську народність». Характерно, що ця теорія так подавалася, інтерпретувалася й пропагувалася, що «колиску» оголошували власністю «старшого брата» (російського народу). Інші ж «брати» (українці та білоруси) нібито з'явилися на світ Божий у XIV-XVII ст., та й то під польським чи ще яким-небудь впливом (час від часу в офіційній радянській історіографії явно вилазили осячі вуха то погодинської теорії, то прямих чи прихованих натяків на польську, німецьку, австрійську «інтригу» тощо).

Отже, Михайло Брайчевський у своїх працях поступово доходив тих же висновків, що й Михайло Грушевський, якого в радянській історіографії «без суду й слідства», тобто без будь-яких спроб глибоко проаналізувати його спадщину, затаврували як «злісного ворога українського народу», «українського буржуазного націоналіста», навіть як «фашиста», а всі без винятку його праці зберігалися у спецховах та спецфондах. І це передусім за те, що Грушевський проголосив антві предками українців і вказав, що українці є найстаршим східнослов'янським народом, що вони беруть свій початок з IV ст. н. е. і є творцями найдавнішої у слов'янському світі держави (Антської). Отже, пізніша Київська держава є творенням русів-українців, імперією, ядро якої вони й становили, а їхня роль подібна до ролі латинян (італійців) у Давньоримській імперії. Росіяни ж сформувалися пізніше як продукт взаємодії слов'янського та фінно-угорського етносів, займали периферійне місце в Київській Русі, подібно до предків румун у Давньоримській державі. Цей цілком обгрунтований висновок Брайчевський озвучив пізніше, в часи т. зв. «гласності» та «перебудови», але і в роки хрущовської «відлиги» в його працях можна було знайти певні натяки на близькість до концепцій Грушевського, причому Брайчевський ішов до них своїм шляхом. Оскільки напрямок руху творчого пошуку молодого науковця (Брайчевському тоді виповнилося 35 років!) вже вгадувався, то й санкції з боку компартійної влади не забарилися. У 1960 р. докторська дисертація Михайла Юліановича була «завалена». Це було попередженням молодому науковцеві, яке водночас значно звузило можливості реалізації його творчих планів, насамперед у створенні власної науково-дослідницької школи, доведення до громадськості результатів своєї творчої праці.

Але Брайчевський не відреагував на це попередження так, як від нього вимагалось. Замість того, щоб схилити голову, він активізував свій творчий пошук там, де влада зовсім цього не бажала. Брайчевський порушив ще одну кардинальну проблему - історію знищення незалежної Української держави Московською імперією (так вона не називалася де-юре, але була нею де-факто), поступового урізання імперією українського державного суверенітету і перетворення України в одну з безправних колоній Москви протягом другої половини XVII-XVIII ст. Така політика Москви, між іншим, дуже нагадує ту, що її проводили японські колонізатори наприкінці XIX - поч. XX ст. щодо Кореї, тільки японці відверто називали її політикою «поступового поглинання кролика удавом».

Москва, виключно з політичних міркувань, задля свого імперського інтересу, тобто збереження в лоні Російської імперії - СРСР усіх нею загарбаних земель, а особливо України, творила відверто антинаукові міфи, розглядаючи їх як один з наріжних каменів своєї ідеології та пропаганди, і люто їх боронила. Навіть у 30-х роках ще вживалося формулювання «приєд-

нання України до Росії у 1654 р.», а цей акт розглядався, між іншим, як «менше зло» для України порівняно з перспективами її прилучення до Польщі, Туреччини тощо. Певною мірою це пояснюється тим, що Москва тоді ще не вповні відійшла від задекларованих нею у 1917 р. принципів підходу з чисто «класових позицій». У 1934 р. Сталін проголосив (див. відомі зауваження на підручник з історії СРСР «т. Сталіна, Кірова і Жданова») нові настанови для радянської історіографії: гібрид підходу з «класових позицій» зі старими російськими великодержавно-шовіністичними схемами при домінуванні останніх. Підготовка СРСР разом з Німеччиною до поглинення Польщі, взагалі Друга світова війна вимагали від сталінського керівництва певної гнучкості, і тому з тактичних міркувань було дано певний «люфт» історикам України, котрі, працюючи навіть в евакуації, дістали обмежену можливість писати про славні діяння Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса тощо. Як відомо, навіть було встановлено орден Богдана Хмельницького (1943 р.). Однак після закінчення війни все стало повертатися «на круги своя», що засвідчив відомий тост Сталіна 1945 р. Оскільки російські великодержавні шовіністи, котрі ніколи не покидали державного керма в Москві чи Петербурзі з часів Петра I, прагнули врешті асимілювати українців та білорусів, а також і інші народи, то відповідна концепція мала полегшити злиття народів СРСР в єдиний «советский народ» (читай: російський). Погромницька діяльність сталінського опричника на Україні Лазаря Кагановича, нова хвиля репресій завершилися появою (уже в хрущовський час) тез ЦК КПРС «Про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654—1954)», приурочених до помпезного святкування цього ювілею. У цих «Тезах» було канонізовано термін «воссоединение» («возз'єднання»). З цього моменту стало неможливим трактувати явища та події Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. інакше, ніж у «Тезах».

Фальшивість московського міфу про «воссоєдинєніє» впадала у вічі кожному неупередженому досліднику, але сказати про це вголос подібно до андерсенівського хлопчика, котрий побачив, що король голий, можна було тільки будучи на еміграції! У тому-то й полягає мужність Михайла Брайчевського, що він не лише дійшов до істини, а й публічно її озвучив. Причому це була не просто думка, а цілий трактат!

На той час (середина 60-х років) ще був живий дух хрущовської «відлиги», існували в середовищі інтелігенції певні ілюзії, що і в брежнєвські часи можна буде принаймні у певних галузях історичної науки відійти від сталінських догм. І справді, таке було можливим, якщо не зачіпало найважливіших московських постулатів. Але перевірити міцність московських міфів, працюючи в Києві й не маючи належного прикриття, було надто ризикованим. Однак Михайло Брайчевський пішов на це.

У своєму трактаті («Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції»),

написаному у 1966 р., він каменя на камені не лишив від московського міфу про Переяславську раду. Аргументація Брайчевського проста й логічна і в принципі не треба мати якусь особливу підготовку, щоб побачити те, що лежало на поверхні. Як, скажімо, можуть возз'єднуватися два різні народи, коли в самому терміні закладено, що вчинити таку річ може тільки єдиний, тимчасово розділений з якоїсь причини народ, а не **різні** народи, котрі в кращому випадку можуть тільки об'єднатися чи приєднатися, вступивши у політичний союз (блок тощо)? Як можна перекреслювати явище, яке сьогодні називаємо Національно-визвольною війною українського народу, 1654 роком, коли після Переяславської ради ця війна вибухнула з новою силою?

Справу було зроблено. Маса українців на материковій Україні і за її межами почули слово правди, пересвідчилися (хто зайвий раз, хто вперше) як нещадно їх історичну і національну пам'ять забамбулюють «партайгеносе», як брехня, ніби гнила вода, зникає від променів сонця правди. Як відзначав пізніше відомий український вчений, голова Історичної секції Української Вільної Академії наук у США Любомир Винар, «на Заході ми постійно сліdkували за діяльністю й творчістю М. Брайчевського і наглядно бачили, що правдива історична наука не була знищена зовсім комуністичною партією». Поява трактату, а особливо факт його публікації за кордоном (у Канаді) у 1972 р. поклали початок цькуванню вченого з боку компартійної влади. Він мусив покинути роботу в Інституті історії, де працював у 1960-1968 рр. Цькування вченого сягнуло свого апогею після приходу до влади В. Щербицького, коли головним ідеологом від влади на Україні став такий собі Маланчук, влучно прозваний «Пол Потом України». М. Ю. Брайчевського було звільнено з роботи в Інституті археології, і він мусив поневірятися з десятків років без праці, інколи підробляючи поштарем тощо. Далекі скрипкою забивали цвяхи! Праці Брайчевського було заборонено друкувати, на них не можна було посилатися, його прізвище знімалося навіть у коректурі, вишкрябувалося в книгах, які виходили у 1972-1973 рр.

Цій «критиці», а точніше шельмуванню, Михайло Брайчевський протиставив вагомні аргументи, правоту яких підтвердило саме життя. Ці аргументи не допомогли йому тоді, бо, як відомо, «лобом муру не проб'єш». Але вчений врятував не тільки свою честь і гідність, не заплямувавши своє ім'я плазуванням перед антиукраїнською владою, а й честь української історичної науки! Борючись із нестатками, він не припиняв свого творчого пошуку, писав філософські та культурологічні студії, монографії з історії Русі-України, пізнавав таємниці минулого Києва, досліджував давнє українське літописання, реконструювавши, наприклад, літопис князя Аскольда. Як пригадає кінокритик Лариса Брюховецька, вчений і в тих умовах прагнув поділитися

своїми глибокими знаннями з молоддю, регулярно проводив для студентської молоді унікальні екскурсії по Подолу і сприяв тим самим формуванню їхнього патріотичного світогляду. З кінцем брежнєвської епохи вченому вдалося повернутися до роботи в Інституті археології, а з початком українського національного відродження Михайло Юліанович, уже як доктор історичних наук (з 1989 р.), без роздумів став пліч-о-пліч з тими, хто виборював самостійну Україну. Він розгорнув активну діяльність у межах Товариства шанувальників української мови ім. Шевченка (майбутньої «Просвіти»), був серед зачинателів Руху... На Установчому з'їзді Руху (1989 р.) він виступив із доповіддю «Про українську державність», переконливо довівши глибокі державотворчі традиції Українського народу і неминучість його самостійного буття. Водночас він застеріг присутніх від ейфорії і підкреслив, що Москва повсякчас робитиме все можливе та неможливе, щоб ліквідувати Українську державу, принаймні зробити її декоративною, як це було в СРСР

З ентузіазмом зустрів учений проголошення державної незалежності України у 1991 р., віддав усі сили свого останнього десятиріччя на благо української науки і культури. Він став професором кафедри історії відродженої Києво-Могилянської академії (трохи згодом - Почесним професором цього Національного університету), дійсним членом Української Вільної Академії наук, очолив осередок Українського історичного товариства у Києві, з-під його пера вийшли нові неординарні праці, вченого було відзначено преміями ім. Грушевського та ім. Антоновичів... Вчений написав стислий нарис історії України, який став надзвичайно корисним для викладачів, учителів, студентів, оскільки рішуче відкинув нав'язані колонізаторами фальсифікаторські концепції історії України і дав сучасний погляд на минуле нашої Батьківщини з істинно українських державницьких позицій, подібно тому як поляки дивляться на історію Польщі, французи - на історію Франції і т. д. Його курс історії України набув широкого розголосу, видавався й перекладався за межами України. На жаль, німецькомовний переклад, здійснений у ФРН, потрапив до Києва уже в день смерті вченого... Дуже велику увагу Михайло Юліанович приділяв відродженню української мови, виступав із ґрунтовними статтями на її захист. Бувши вже смертельно хворим, у 2000 р. він звернувся з відкритим листом до Президента України, вказуючи на посилення русифікації в незалежній Українській державі, і пропонував ряд невідкладних заходів, щоб змінити ситуацію на користь української мови.

Не стало видатного українського вченого, не стало великого патріота України... Але живуть твори Михайла Юліановича і працюють на благо України. Добра й світла вдячна пам'ять про Михайла Юліановича Брайчевського назавжди збережеться в наших серцях. Вічна Вам пам'ять...

о. Юрій Мицик